

О.П. РЄЄНТ

УДК 94 (477.75) «1941/1944»

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА ТА УКРАЇНА: ПОЛІТИЧНІ, СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ Й ДЕМОГРАФІЧНІ НАСЛІДКИ

В статті висвітлюються питання повоєнної трансформації українського суспільства, вплив людських, демографічних та економічних втрат на подальший розвиток України.

Ключові слова: друга світова війна, Україна, втрати України у війні, політичний розвиток, повоєнний період.

В статье освещаются вопросы послевоенной трансформации украинского общества, влияние человеческих, демографических и экономических потерь на дальнейшее развитие Украины.

Ключевые слова: вторая мировая война, Украина, потери Украины в войне, политическое развитие, послевоенное период.

The article highlights the issue of post-war transformation of Ukrainian society, human impact, demographic and economic losses due to the further development of Ukraine.

Keywords: World War II, Ukraine, Ukraine's losses in the war, the political development of post-war period.

Друга світова та Велика Вітчизняна війни стали особливою сторінкою минулого українського народу. Вони не просто розділили історію радянського суспільства на довоєнний і післявоєнний час, а й перекроїли незліченну кількість людських дол, примусили переглянути систему попередніх цінностей, відмовитись від ілюзій минулого і навчитися жити за новими законами. Війна не тільки призвела до величезних матеріальних, людських втрат – вона вплинула на свідомість, моральний стан мільйонів людей, залишила глибокий слід в їхній пам'яті. Після війни українське суспільство, як і все радянське, стало іншим. Соціальну трансформацію в Україні внаслідок війни спричинили такі основні групи факторів: матеріальні та демографічні втрати та пов'язана з ними зміна соціальної структури українського суспільства; наслідки окупаційної політики загарбників; політика радянської влади після повернення на звільнені території і «радянізація» приєднаних до УРСР етнічних українських земель, що перебували у складі інших

держав; зміна національної структури українського суспільства у воєнні та в перші повоєнні роки. Від цих факторів прямо залежала суспільна атмосфера, масова свідомість, морально-психологічний стан та настрої українського народу. Перш, ніж детально характеризувати наслідки війни, слід хоча б стисло окреслити внесок народу України в перемогу над нацизмом і фашизмом.

За роки війни понад 6 млн громадян Української РСР воювали у складі радянських збройних сил, сотні тисяч – у формуваннях народного ополчення і винищувальних батальйонах. Українці воювали у складі польської Армії людової і чехословацьких військових з'єднаннях, які формувалися на території СРСР. Так, в 1-му Чехословацькому армійському корпусі під командуванням Л.Свободи у серпні 1943 р. з 3517 військовослужбовців 2210 були закарпатськими українцями.

Воїни-українці з честю виконали свій військовий обов'язок перед Батьківщиною,

перед своїми рідними і близькими, а також перед народами країн, що потрапили до нацистського рабства.

На 1 листопада 1947 р. з 9 284 199 нагород, які одержали представники 193 народів і національностей СРСР, на долю українців припадало 1 710 766 орденів і медалей. Звання Героя Радянського Союзу удостоїлися 2069 уродженців України.

Серед 113 двічі Героїв Радянського Союзу є імена 32 синів України; один з трьох тричі Героїв – Іван Микитович Кожедуб – народився в Україні. Серед 2000 повних кавалерів солдатського ордена Слави – чимало уродженців української землі, однак лише чотири при цьому удостоєні ще й вищої відзнаки – звання Героя Радянського Союзу. Троє з них – українці. Це І.Г. Драченко з Черкащини, П.Х. Дубинда з Херсонщини та С.А. Половинець із Житомирщини.

Уродженці України становили значну частку вищого командного складу збройних сил СРСР. Під час війни, або після її закінчення маршалами Радянського Союзу стали П.К. Кошовий, А.І. Єрьоменко, Р.Я. Малиновський, К.С. Москаленко, П.С. Рибалко, С.І. Руденко, В.О. Судець, С.К. Тимошенко, та інші. Серед генералів та адміралів періоду війни налічується близько 300 представників України. У воєнні роки вони командували 15 фронтами.

Вагомий внесок у перемогу над окупантами зробили партизани і підпільники. Серед 220 партизанів України більше половини – 160 тис. – становили українці; у білоруському партизанському русі брали участь 3,84% наших земляків, а в партизанських загонах Молдавії їх частка становила 20%¹.

Десятки тисяч антифашистів діяло в комуністичному та оунівському підпіллі на всій території республіки. На стримування народного опору гітлерівці змушені були спрямувати значні військові контингенти. Ворогу було завдано великих втрат у живій силі і техніці; транспортні комунікації, військові та цивільні об'єкти противника зазнавали відчутних ударів із боку

українських партизанів та підпільників, які були удостоєні 57,5 тис. урядових нагород. 95 із них стали Героями Радянського Союзу, а командири партизанських з'єднань С.А. Ковпак і О.Ф. Федоров були відзначені високим званням двічі.

Багато українців билосся з ворогом у лавах європейського руху Опору. Ще на початку 1943 р. у східній частині Німеччини радянські воїни, що потрапили в неволю, створили нелегальну організацію «Братерське співробітництво військовополонених», яке з часом охопило своїм впливом десятки таборів. Лише до Бухенвальдської підпільної організації входило понад 400 бійців з України. На території Франції, де у жовтні 1943 р. було засноване центральне командування радянських військовополонених, діяли десятки партизанських загонів і підпільних груп, 14 з яких очолювали вихідці з України. Разом з уродженцем с. Соломірки, що на Вінниччині, В.В. Пориком, на французькій землі з ворогом билися його земляки В. Колесник, В. Доценко, Д. Рудковський, Г. Тимченко, С. Кондратюк. У травні 1944 р. в Нансі виник штаб радянських партизанських загонів, який координував їх діяльність.

2-гу об'єднану партизанську бригаду в Словаччині очолював українець Д. Діброва, який загинув в одному з боїв.

В італійському русі Опору відзначались кіровоградці С. Базенков, В. Поліщук (воював разом із Ф. Полетаєвим), харків'яни А.В. Прусенко, М.С. Алмакаєв, В.П. Поліщук, В. Іванченко та багато інших з різних куточків України. В районі Емілії-Романьї заступником командира найбільшого радянського підрозділу «Групи моденських дивізій» був М. Черноус з Кіровоградської області, а його земляк Г.В. Балицький, який командував партизанським загonom у Польщі, був нагороджений Золотим Хрестом.

Сотні мужніх антифашистів з України були відзначені урядовими нагородами європейських країн. Самовідданість і трудову

звитягу виявило населення республіки, що перебувало в радянському тилу та евакуйоване у східні райони країни. На фабриках і заводах, на полях і в наукових лабораторіях кувалась перемога над агресором. Сотні славних імен українських трудівників відзначені орденами і медалями, і серед них – академіки Є.О.Патон та О.О.Богомолець, гірники О.Семиволос і І.Завертайло, землероби З.Бідна й П.Ангеліна та багато інших.

Трудящі України зібрали у фонд оборони 2 млрд руб., з них лише на танкову колону «За Радянську Україну» було зібрано 9,6 млн руб. готівкою та придбано на 1 млн руб. облігацій державних позик.

Роки страшного військового лихоліття, яке двічі смертоносно хвилею пройшло по Україні, виявило невмируще прагнення українського народу до свободи, його життєздатність, мужність, працелюбність, уміння стійко протистояти всім незгодам. Саме завдяки цьому і вдалося роздавити нацизм і фашизм.

Однак ця перемога далася великою ціною. За даними «Книги Пам'яті України», людські втрати оцінюються в 10 млн чол.: 4,5 млн цивільного населення, близько 4,1 млн військовослужбовців (убитих, загинув у полоні, зниклих без вісти, померлих від ран і хвороб у повоєнні роки), понад 200 тис. оstarбайтерів, які не повернулися додому з каторжної праці на чужині, не менше 100 тис. членів ОУН та вояків УПА, 50 тис. радянських партизанів і підпільників, близько 16 тис. українців, які загинули у складі збройних формувань, що воювали на боці Німеччини².

Демографічні втрати були значно більшими й становили 13,6 млн чол.³ Україна втратила 16,7% усього населення. Для порівняння: у Польщі населення в роки війни скоротилося на 19,6%, Німеччині – 9%, Югославії – 10,6%, Франції – 1,5%, Італії – 1,1%, Угорщині – 4,6%, Румунії – 3,7%, Великобританії – 0,7%, США – 0,2%, Японії – 3,4%⁴.

Воєнні дії й тривала окупація спричинили кардинальні демографічні та соціальні зміни в Україні. У середині 1941 р. в містах республіки налічувалося 14 млн мешканців, після закінчення війни – 7,6 млн.

Евакуаційні та мобілізаційні процеси 1941 р. супроводжувалися різким зменшенням трудових ресурсів. Кваліфіковані робітники та інженерно-технічні працівники до завершення війни (а багато хто й надалі) залишалися на новостворених підприємствах східних районів СРСР. Натомість в УРСР кількість робітників скоротилась до 17% від довоєнного рівня. За цих умов на початку відбудовних робіт відчувалася гостра нестача робочих рук, нівелювати яку не вдалося ані мобілізацією молоді, ані за рахунок широкого залучення жіночої праці у всі сфери виробництва, навіть на підземні роботи у вугільній промисловості. На селі ж жінки, підлітки й люди похилого віку залишалися основною робочою силою впродовж усіх 1940-х років.

Надзвичайно негативні наслідки мав статевий дисбаланс, викликаний масовою загибеллю чоловіків. За переписом 1959 р., у віковій групі першого повоєнного покоління (до 19 років) співвідношення чоловічого й жіночого населення було приблизно рівним. У віці 20–24 роки на 100 чоловіків припадало 104 жінки; 30–34 роки – 127,9, 35–39 років – 158,3, 45–49 років – 164, 55–59 років – 185,6. Наведені дані свідчать про те, що величезна кількість жінок репродуктивного віку (від 30% до 85%) фактично була позбавлена можливості шлюбного життя⁵. Це згубно позначилося на рівні народжуваності й прирості населення післявоєнної України. У 1944 р. народжуваність в Україні становила 5 немовлят на 1 тис. населення, а смертність – 7 осіб⁶.

У результаті реалізації нацистами расистської доктрини на території окупованої України та за її межами було знищено сотні тисяч євреїв та циган. Уціліти вдалося лише тим представникам цих

етнічних груп, які виїхали за межі республіки на схід у 1941 р. Внаслідок депортацій 1941 і 1944 рр. різко скоротилась кількість етнічних німців і татар. Під час польсько-українського трансферу населення 1944 – 1946 рр. на історичну батьківщину виїхало майже 700 тис. поляків.

Та найбільш істотного зменшення зазнала українська спільнота. Повоєнна етнічна карта відрізнялась від довоєнної значним приростом російської складової та зменшенням частки автохтонного населення. При цьому однією з причин такої динаміки стали не тільки прямі втрати у війні, а й депортації 1939 – 1941 рр. та другої половини 1940-х рр. у ході боротьби з українським самостійницьким рухом.

У повоєнному українському соціумі з'явилися нові прошарки, що вимагали особливого ставлення держави й громадськості. Ідеться, насамперед, про 125 тис. дітей-сиріт, значна частина з яких була безпритульними, хворими, недоїдала, не мала одягу, перебувала поза навчально-виховними закладами.

Ще однією групою населення, яка потребувала спеціальних зусиль влади, стали сотні тисяч інвалідів війни. Їх лікування, фізична, моральна реабілітація й соціальна реадаптація були пов'язані зі значними витратами. Особливо складною виявилася ситуація з тими, хто потребував протезування. Наявна виробнича база не могла забезпечити скалічених людей навіть найпростішими протезами у необхідному обсязі. Що вже казати про складні конструкції, на які доводилося чекати довгі роки.

Реінтеграція інвалідів війни у суспільство диктувала необхідність створення належних, повноцінних умов для праці й відпочинку людей, які не бажали обтяжувати собою рідних та близьких і перебувати на периферії життя.

Близько 10 млн громадян України в роки війни втратили власне житло. У поєднанні з руйнуваннями, яких зазнала комунальна сфера (водогони, каналізація,

енергопостачання, опалення, система побутових установ – лазень, пралень, перукарень тощо) це створювало надзвичайно складні умови для життя в першу чергу мешканців урбанізованого середовища.

Та особливо дошкульним залишався постійний дефіцит продуктів харчування. Завдяки картковій системі та іншим регулятивним заходам вдалося впорядкувати (але не збільшити) постачання громадян республіки найважливішими харчовими продуктами. Однак несприятливі кліматичні катаклізми спричинили голод у 1946 – 1947 рр.

Руйнування мережі медико-санітарних установ ускладнило організацію охорони здоров'я. В період окупації та відразу після вигнання ворога на території республіки склалася загрозлива санітарно-епідеміологічна ситуація. Значного поширення набули тиф, педикульоз, дифтерія, скарлатина, туберкульоз, дистрофія та ціла низка інших хвороб. Мали місце епізоотії, що завдавали значних збитків сільському господарству. Різко зросли показники смертності від тих захворювань і в тих вікових групах, за якими у мирний час ситуацію вдавалося стабілізувати.

Під час війни та окупації було пошкоджено та пограбовано 32 930 шкіл, технікумів, вищих навчальних закладів і науково-дослідних інститутів, 19,2 тис. бібліотек та книгосховищ, з яких до Німеччини вивезли понад 50 млн книг. У результаті бойових дій та навмисних підпалів постраждало 62 театральних приміщення, 151 музей, 600 стаціонарних кінозалів. Україна втратила 27,5% учителів, що у поєднанні з браком приміщень, меблів, підручників, навчального приладдя ускладнило організацію навчального процесу у другій половині 1940-х рр. Повернення пограбованих у роки війни історико-культурних цінностей і донині залишається актуальною проблемою для України.

Одним із негативних наслідків війни став травматичний синдром, що проявлявся у морально-психологічному плані впродовж багатьох десятиліть. Люди, які побували в епіцентрі бойових дій, зазнавали дискомфорту й моральних страждань не тільки від власних переживань, а й від втрати рідних та близьких, цілих родин, забраних воєнним буревієм.

Серед політичних наслідків Другої світової війни слід виокремити ті, що стосувалися існуючого режиму і соціально-економічної системи, а також геополітичного масштабу. З війни більшовицький режим вийшов з почуттям виконаного обов'язку й зростаючим авторитетом. Щоправда, Й.Сталін на одному з прийомів визнав, що держава в боргу перед народом, який надав їй великого кредиту довіри й терпляче зносив усі випробування, що випали на його долю під час війни.

Водночас очікуваної суспільством демократизації країни не відбулося. Владна верхівка не наважилась, а, можливо й не вміла, використовувати демократичні важелі управління, покладаючись на перевірену часом командно-адміністративну систему. Це допомогло вистояти у війні, й це, на переконання керівництва держави, мало виправдати себе й надалі.

Однак в Україні суспільно-політична ситуація мала свої особливості. Вигнання гітлерівських військ з території республіки перевело український самостійницький рух із фази «двофронтової боротьби» (проти нацистського і більшовицького режимів) у фазу протистояння винятково з радянської владою. Неспівмірність військового потенціалу сторін, однак, не зменшила його гостроти. Спротив західного регіону республіки радянській з боку українських націоналістів та тієї частини населення, яке їх підтримувало, фактично надало конфлікту характеру громадянського протистояння. Теракти, диверсії, саботаж, з одного боку, й спецоперації, депортації та широкомасштабні військово-чекістські операції, – з іншого, стали жорстокими

реаліями повоєнних років у західних областях УРСР. Обопільні жертви, в тому числі серед цивільного населення, оцінюються в кілька десятків тисяч осіб.

Аби знівелювати напругу в українсько-польських відносинах, що пронизувала всю війну, Й.Сталін удався до переселення поляків та українців з ареалів спільного проживання на історичну батьківщину. Цим самим одночасно вирішувалась проблема легітимації територіальних прирощень і зводились нанівець претензії праворадикальних польських політиків на західноукраїнські землі.

16 серпня 1945 р. у Москві було підписано договір про радянсько-польський кордон, який проходив приблизно по «лінії Керзона» з окремими відступами на користь Польщі. Так, Надсяння, Лемківщина, Холмщина й Підляшшя залишилися в її складі. Оцінюючи ці події в контексті так званої «соборизації українських земель», слід мати на увазі, що Й.Сталін керувався не інтересами українства, а геополітичними міркуваннями.

Унаслідок врегулювання територіального питання з Чехословаччиною радянська влада отримала ще один сегмент етнічних українських земель, разом з тією частиною українського народу, що мала досвід державотворення та інтелігенцію, що переважно сповідувала національні ідеали. Населення республіки приєднання Закарпаття до УРСР в основному сприйняло позитивно.

Останню крапку у визначенні повоєнних кордонів України було поставлено 10 лютого 1947 р. під час підписання радянсько-румунського договору, в якому Румунія визнавала право СРСР на Північну Буковину, Хотинщину, Ізмаїльщину, тобто юридично зафіксувала кордони, встановлені у червні 1940 р. Населення цих територій, що було національно неоднорідним, пережило насильницьку румунізацію, тому, природно, не могло відразу ж стати органічною складовою радянського соціуму. Владі потрібно було докласти максимум зусиль, щоби встановити тут радянську

владу. Цілком очевидно, що незважаючи на відносну монолітність українського народу в повоєнний період, у суспільстві не було єдності. Основна причина – різні історичні традиції та суспільні умови, в яких перебували українці, які проживали на території інших країн. Між мешканцями різних українських земель витворилися глибокі відмінності в ментальності, побуті, політичних практиках та орієнтації, навіть у національній свідомості. Післявоєнне врегулювання державних кордонів і механічне включення українців до однієї республіки, навіть якщо врахувати політику «радянзації» на цих землях, не змогло подолати їхні ментальні відмінності. Національна політика влади в роки війни змінила етнопонаціональну структуру українського суспільства. Українці та представники інших національностей, які були підданими Варшави, Відня, Бухареста, Будапешта, Праги мали той самий політичний досвід, що й представники інших народів цих країн, і в багатьох моментах назва «українці» не означала єдності у культурі, звичаях, суспільній свідомості з українцями радянської України, а, радше, спільність в етнічному походженні. Як зауважив Т.Гунчак, «українці під радянської владою, за малими винятками, становили аполітичну масу, яка, пройшовши через страхіття сталінської соціальної, економічної та політичної лабораторії, боялися навіть думки про якісь громадські чи національні права»⁷. Тим часом у Галичині, на Волині, Буковині й Закарпатті, які впродовж тривалого часу перебували під чужим пануванням, українські національні інституції зуміли розгорнути широку громадську, культурну й політичну діяльність у довоєнні часи.

Очевидно, ці регіональні відмінності не подолані й донині, що демонструють політичні перипетії останніх років. Український політикум має виробити адекватні відповіді на ці виклики.

Серед геополітичних підсумків, що мають перехідне значення для українського народу, слід назвати створення Організації Об'єднаних Націй. Цьому передував знаменний акт: Х сесія Верховної Ради СРСР 28 січня – 1 лютого 1944 р. ухвалила закон «Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин та перетворення у зв'язку з цим Народного комісаріату закордонних справ із загальносоюзного у союзно-республіканський народний комісаріат». Підсилити формальний суверенітет УРСР було покликано і створення республіканського Наркомату оборони. Та, як би там не було, статус України як співзасновника ООН, попри всю його символічність, підкріплювався світовим визнанням внеску нашого народу в перемогу над нацизмом і фашизмом.

Друга світова та її складова – Велика Вітчизняна війна, стали найбільш доленосною і трагічною подією в історії України. Біль втрат, приховані душевні страждання зачепили кожную родину й дотепер відлунюються у спогадах тих, хто став свідком та учасником тих подій. Саме тому вони посідають своєрідне місце в колективній історичній пам'яті нашого народу й державній політиці, спрямованій на увічнення жертв війни.

- 1 Коваль М.В. Плечом к плечу в борьбе против фашизма. – К., 1980. – С.31. Филимонов А.А. Дружба советских народов и некоторые вопросы партизанского движения в Белоруссии // Во главе нерушимого братства. – С.158; Олейник К.А., Елин Д.Д. Боевое содружество партизан Украины и Молдавии в тылу фашистских
- 2 Безсмертя. Книга Пам'яті України. – К., 2000. – С.561; Чайковський А.С. Невідома війна. – К., 1994. – С.245.
- 3 Перковський А., Пирожков С. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. // Укр. іст. журн. – 1990. – № 2. – С.17.
- 4 Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – К., 1993. – С.253.
- 5 Безсмертя. Книга Пам'яті України. – С.564-577.
- 6 Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах. – К., 1990. – С.300.
- 7 Гунчак Т. Назв. праця. – С.173.

